

DR. KÓKAI SÁNDOR*

ADALÉKOK A ZSIDÓ NÉPESSÉG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI SZEREPÉHEZ A DUALIZMUSKORI BÁNSÁGBAN

CONTRIBUTIONS TO THE JEWISH POPULATION, SOCIO-ECONOMIC ROLE OF THE DUALISM BANAT

ABSTRACT

The Jewish population of Banat rate lower than the Hungarian average in the total population. During the 1870 census 15734 Jewish religion, in the 1910 census 20643 people lived in the Jewish Banat. Economic, cultural and political significance of the Jewish population in the Banat population is much higher, than the numerical ratio. Social inclusion and emancipation with respect no significant differences in national trends, however, the economic weight – particularly in the agricultural and industrial context – an order of magnitude smaller than the Banat. The reasons only one, but not decisive in the lower numerical ratio, much more important that the structure of the Banat economy is different from the national average. The Banat good quality soil business estates are less financially strong middle hired out their owners, but also for large estates over a thousand acres of rental rates are also below the national average in common. Belonging to the foreign operation and the unfolding of modern manufacturing industry (STEG Rt.). In addition to industry-formation Temesvár only loosely can join the Jews, but where major economic power and political and social power is concentrated in their hands. Surprisingly, the middle of 19th century paramount agricultural produce trading centers (eg. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák etc) are not concentrated in large Jewish population and material resources. Economic position of the Jews in Banat indirectly shows the number of synagogues, which in turn is experiencing interesting anomalies. The integration of Jewish communities, accumulation of wealth, and last but not least shows faith in the future, that the Banat 12 synagogue was built during the period 1880–1913.

I. Bevezetés

A történelmi Magyarországon az izraelita felekezetű népesség emancipációja a dualizmus elején indult, s a korszak végére teljesedett ki. A zsidók száma és aránya mindegyik Kárpát-medencei nagyrégióban erőteljesen, de eltérő mértékben gyarapodott. A Bánság a történelmi Magyarországnak az izraelita vallást követők által az egyik legkevésbé lakott régiója volt. Amíg a dualizmus korában, országos átlagban az izraeliták aránya 4,5–5% között alakult, addig a Bánságban ez az érték 1,5–2% között változott. Az 1870. évi népszámlálás idején 15 734 izraelita vallású, az 1910. évi népszámláláskor 20643 izraelita vallású személy élt a Bánságban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánságban is messze felülmúlta népességszámbeli arányát. A liberális-demokratikus légkörben az izraelita vallás itt sem volt kizáró tényező a települések politikai életében való bekapcsolódást illetően, sőt a századforduló után több bánsági település esetében is a helyi hitközség vezetőjét választották meg polgármesternek. Például 1883-tól Bálincon működött Magyarország első izraelita vallású főszolgabírája, Hirschl Béla személyében.¹

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

A politikai szerepvállalástól azonban fontosabbak voltak a gazdasági pozíciók (pl. az izraelita lakosság köréből kerültek ki a legmagasabb városi adófizetők, híres cégvezető és bankár generációk formálódtak stb.). Igen jelentős gazdasági hatalmuk alapját az ingatlanvagyonuk mellett az iparban, a kereskedelemben, valamint a bank- és pénzügyi tevékenységben elfoglalt helyük biztosította. Az izraeliták jelentős szerepet játszottak a három bán-sági megyeszékhely és a népesebb városok kulturális életének fejlődésében is. A Bánság nagy- és középvárosaiiban virágzott az izraelita közösségi élet (pl. zsinagógákat építettek, izraelita iskolákat alapítottak stb.). A bán-sági városok izraelita lakosságát is intenzív asszimilációs folyamat jellemezte (pl. nyelvi asszimiláció, gyakori névmagyarosítás, vegyes házasságok stb.). Az asszimilálódott izraeliták sajátos jellemzője volt a magasabb iskolázottság. Az izraelita hitközségekből híres orvosok, ügyvédek, professzorok, újság- és folyóirat-kiadók, bankárok kerültek ki.

II. A Bánság zsidó népességének megtelepülése és számának változása

A történelmi Magyarország izraelita népességéről az első becslések – 30 vármegye adatai alapján – 1735–38 körüli időpontra tehető, ekkor számuk 13 ezer fő körül alakulhatott,² ettől pontosabb értéket a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás adataiból ismerünk. 1787-ben Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül az ország izraelita lakossága megközelítette a 81 ezer főt, ami országos átlagban a lakosság 1,3%-át jelentette. Az izraelita vallású népesség beáramlása a 19. század első felében is dinamikusan folytatódtott (1804: 126 ezer fő, 1840: 241 ezer fő stb.), melynek eredményeként 1870-re félmillió feletti létszámmal (*I. táblázat*) az összlakosság 4,6%-át tették ki. Az 1910. évi népszámlálás idejére az ország népességének 5,0%-a vallotta magát izraelita vallásúnak.

1. táblázat. Az izraelita vallásúak számának változása Magyarországon és a Bánságban (1784/87–1910)

Table 1. Changes in the number of israelite religion in Hungary and the Banat (1784/87–1910)

Év	Krassó vm.	ebből: Lugos	Temes vm.	ebből: Temesvár	ebből: Versec	Torontál vm.	ebből: Pancsova	Bánság	Magyar ország*
1784/87	44	na.	504	386	na.	64	na.	612	80 783
1840	308	282	1756	1206	na.	2252	na.	4 316	241 632
1870**	2577	1118	7495	3982	576	5662	193	15 734	516 658
1880	3243	1253	7630	4019	624	6672	589	17 545	624 737
1890	3713	1303	8649	4870	695	7139	711	19 501	707 472
1900	4375	1622	9745	5916	878	6750	751	20 870	831 162
1910	4795	1878	9734	6728	743	6114	706	20 643	911 227

* Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül

**1870-től Krassó és Szőrény vármegye együtt

Az emancipációs folyamatot II. József 1783. évi türelmi rendelete indította el, melynek eredményeként az izraeliták megtelepedhettek a szabad királyi városokban is. A türelmi rendelet csökkentette a korlátozásokat, de a birodalmi egységesítés jegyében megkísérelte a német etnikumhoz asszimilálni a zsidóságot. A reformkori sikertelen kísérletek, az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc megkésített törvénye (1849. július 28.) után, ténylegesen csak 1867-ben mondta ki a magyar országgyűlés a zsidóság polgári és politikai egyenjogúsítását. A teljes emancipáció 1895-ben valósult meg, amikor a bevett vallások sorába emelték az izraelita vallást.

A Bánság izraelita népessége az országos átlagtól jelentősen elmaradt, első ismert adat Temesvár török alóli felszabadulásának idejéből ismert, mely szerint 1717-ben 12 spanyol zsidó család élt a városban, s a gyarapodást jelzi, hogy 1762-ben megépült az első temes-

vári zsinagóga. A 18. század során az izraelita lakosság alig volt jelen a Bánságban (1787: 612 fő), s az össznépesség mindössze 0,1%-át tette ki. A 19. század elejétől azonban gyorsan gyarapodott számuk (1840: 4316 fő), s 1870-re arányuk elérte az össznépességen belüli 1,2%-ot (15 734 fő).

A Bánságban élő izraeliták 63%-a 1787-ben Temesváron élt, a 19. század elején azonban egyre többen települtek meg a bánsági kismezővárosi-falusi környezetben is. A vidéki izraeliták nagy része magánföldesúri birtokokon (pl. Nagyszentmiklós = Nákó-család, Csóka = Marczibányi-család stb.), kamarai birtokokon (pl. Lugos, Nagybecskerek stb.), illetve a kikindai szabad kerületben és néhány egyházi birtokon (pl. Perjámos, Módos, Perlasz stb.) élt (2. táblázat).

Az izraelita népesség bánsági beáramlásának 19. századi folyamatát mutatja, hogy pl. Nagykikindán az 1784/87. évi népszámlálás adatai alapján nem volt izraelita vallású, de az izraelita hitközség alakulását bemutató korabeli forrásokból megállapítható, hogy 1800-ban már volt hitközség, rabbival, tanítóval, előkönyörgővel. Ugyanekkor volt már szentegyletük is, s 1880-ban felépült zsinagógájuk.³

A bánsági izraeliták származására és identitására a Krassó-Szörény vármegyei Lugos esete jó példa. Lugos első izraelita lakói az 1780-as években Makóról települtek, Temesvárról pedig eredetileg belgrádi származású szefárdok is érkeztek.⁴ 1840-ben már 282 főre tették izraelita közösségének létszámát. Jelentős izraelita közössége a belső szakadás (1868/69) idején – a bánsági zsidóság többségéhez hasonlóan – a neológiahöz csatlakozott, ami a programszerű magyarosodás felvállalásával is járt. Iskolájuk már 1860-tól magyar tannyelvű volt, később az istentiszteletekre is bevezették a magyar nyelvet. A volt neológ zsinagóga 1842-re készült el.

III. A Bánság izraelita népességének területi eloszlása

A Bánság összes olyan települését figyelembe vettem, ahol az 1870-1910 közötti népszámlálási adatok szerint valamely időpontban 30 főnél nagyobb létszámú zsidó közösség élt (1–2. térkép). Elfogadva azt a feltételezést, hogy ilyen lélekszámú közösség már a gyülekezés céljára külön építményt (imaszoba, imaház, zsinagóga) emelt.⁵ A zsinagóga a legdíszesebb, legnagyobb épület, az imaház szerkezetében, díszítésében is egyszerűbb, az imaszoba pedig nem önálló épület. 1870-ben 54 településen (Torontál 23 db, Temes 25 db, Krassó-Szörény 6 db) létezett harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó hitközség. 1890-ben 75 településen (Torontál 41 db, Temes 23 db, Krassó-Szörény 11 db), míg 1910-ben 57 településen (Torontál 23 db, Temes 22 db, Krassó-Szörény 12 db) élt harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó közösség. Az izraelita vallású népesség településcsoportok szerinti elhelyezkedésében lassú átrendeződés következett be. Amíg 1870-ben a Bánság zsidó népességének 51,2%-a községi jogállású falvakban élt, addig 1910-ben a falvakban már csak a zsidó népesség 38,2%-a élte mindennapjait (2. táblázat). A városok tekintetében különösen gyors volt a törvényhatósági jogú városok (1. táblázat), valamint Lugos és Karánsebes zsidó népességének gyarapodása.

2. táblázat. A Bánság izraelita népességének megoszlása településtípusok szerint (1870–1910)

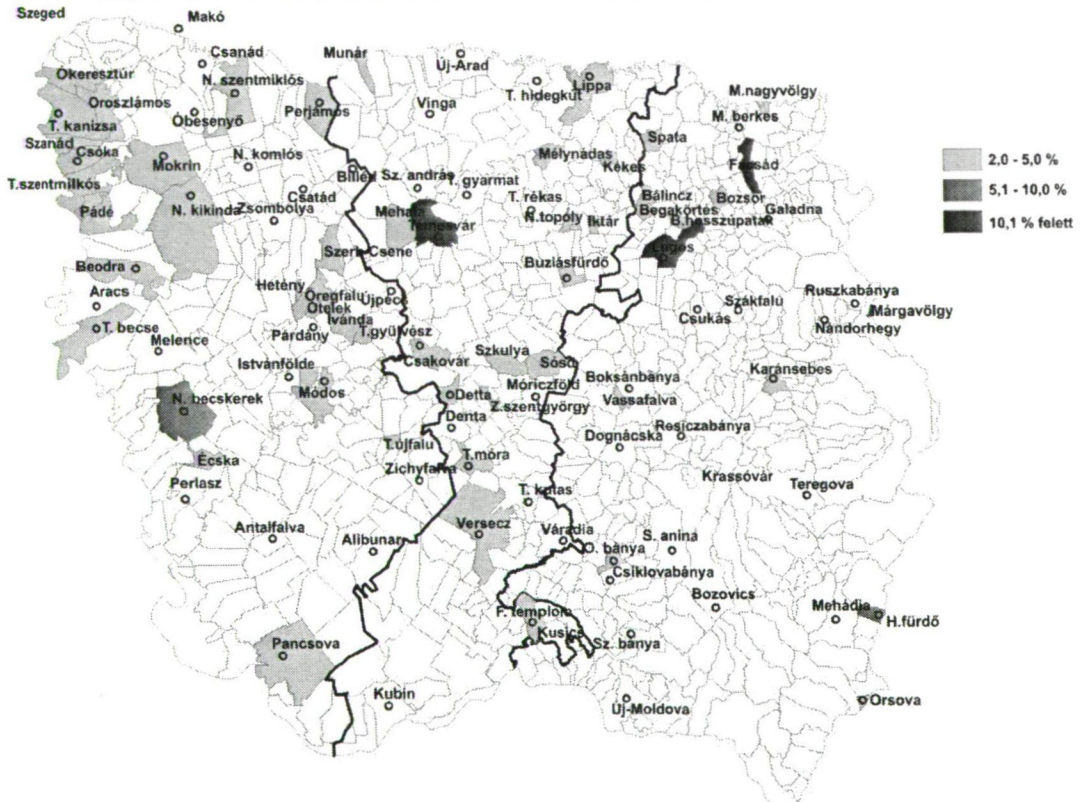
Table 2. The Jewish population of Banat breakdown by type of settlement (1870–1910)

Városok					
	1870	1880	1890	1900	1910
Thj. városok	4751	5232	6276	7545	8177
Rt. városok:	2935	3655	3663	4404	4609
Nagykikinda	489	653	670	777	782
Nagybecskerek	1089	1281	1210	1335	1232
Vinga	47	34	39	47	55
Fehértemplom	113	232	203	243	250
Lugos	1118	1253	1303	1622	1878
Karánsebes	79	202	238	380	412
Városok össz.	7686	8887	9939	11949	12786
Falvak					
Torontál vm.	3891	4149	4548	3887	3421
Temes vm.	2777	2721	2842	2661	1958
Krassó-Sz. vm.	1380	1788	2172	2373	2505
Falvak össz.	8048	8658	9562	8921	7884
Bánság össz.	15734	17545	19501	20870	20643

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

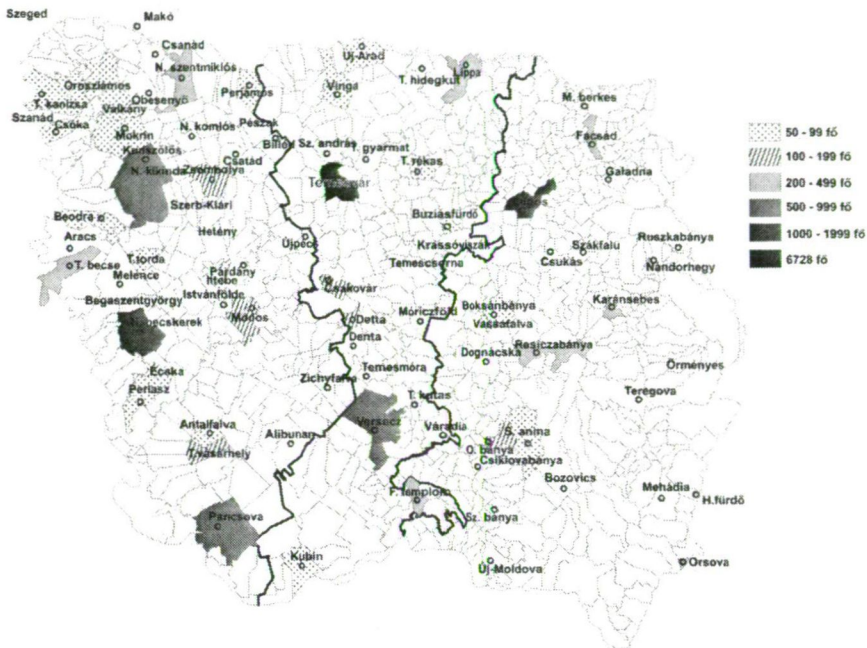
1. térkép. A Bánság zsidó népessége az összlakosság százalékában (1880)

Map 1. The Jewish population of Banat as a percentage of the total population (1880)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Bánság 50 főnél népesebb zsidó közösségei (1910)
 Map 2. The people of Banat more than 50 Jewish communities (1910)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

IV. Az izraeliták gazdasági szerepe a Bánságban

Közismert tény, hogy a gazdasági tevékenységre és ágazataira vonatkozóan a foglalkoztatottakról felekezetek szerint központi statisztikai felmérés a dualizmus idején sem készült, így közvetett források alapján lehetséges áttekinthető kép megrajzolása. A gazdaság egyes ágazatait tekintve kiemelt jelentősége volt a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások (pl. kereskedelem, házbérletek, oktatás stb.) viszonyszámainak.

IV.1. A izraelita földbirtokosok és bérlők szerepe

Magyarországon 1884-ben a 100 holdnál nagyobb földbirtokosok közül 1898 izraelita vallású volt, tíz év múlva ez a szám 2788-ra emelkedett. A 100 holdnál nagyobb izraelita vallásúak birtokolta földterület 1884–1895 között 1 747,255 kat. holdról 2 619 300 kat. holdra emelkedett. A 100 kat. holdnál nagyobb bér gazdaságokat tekintve 1884-ben 4291 db volt, melyek közül izraelita 2697 db, összesen 2 745,100 holdon. 1895-ben már 4861 db közül 3170 db izraelita volt, melyek területi kiterjedése 3 350 740 kat. hold volt. Magyarországon a 100 holdnál nagyobb gazdaságok száma 1895-ben 23 184 db volt, melyből izraelita 5922 db, azaz 25,5%. Az országos adatoktól azonban a Bánságban ezek az értékek jelentős mértékben eltértek (3. táblázat).

3. táblázat. A Bánság földbirtokmegoszlása (1895)

Table 3. The distribution of land in Banat (1895)

Megye	1000 kat. hold feletti birtok			100 kat. hold feletti birtok			Összesen	
	össz.	ebből izraelita	%	össz.	ebből izraelita	%	izraelita birtokosok	izraelita bérlők
Krassó-Sz.	72	6	8,3	177	19	10,7	12.340	16.431
Temes	82	19	23,2	579	178	33,6	85.000	87.000
Torontál	91	17	18,5	800	12	11,5	75.000	67.500
Bánság össz.	245	42	17,1	1556	209	13,4	172.340	170.931
Magyarország	3836	1064	27,6	23184	5922	25,5	2.619.300	3.350.740

Forrás: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (1895) alapján saját szerkesztés

A bánsági zsidók legnépesebb és gazdaságilag legjelentősebb csoportja vitathatatlanul Temesváron élt. A város össznépességének 10%-a vallotta magát izraelita vallásúnak 1910-ben, s az itt élő közel hétezer zsidó, a Bánság zsidó lakosságának egyharmadát tette ki (1., ill. 6. táblázat). A temesvári zsidó hitközség a kongresszusi (neológ) irányzathoz csatlakozott, 1871-től azonban ortodox közösség is működött a városban. Gazdaságuk egyik elemét az ingatlanok bérbeadása tette ki (4. táblázat).

4. táblázat. Temesvár leggazdagabb lakói az 1917/18. évi adókvetések alapján

Table 4. Temesvár richest inhabitants according to the 1917/18 annual tax levy (koronában)

ADÓZÓ NEVE	JÖVEDELEMADÓ (1918)	VAGYONADÓ (1918)	HADIADÓ (1917)
Brück Salamon	170000	5420	76412
Klein Dávid	95000	24000	808480
Schwarcz József	30600	4220	186400
Friedmann Manó	30420	na.	181000
Patek Lajos	30000	4720	181000
Baruch Rudolf	22800	2720	122846
Baruch Miksa	22800	2720	na.
buziási Eisenstadter R.	20700	7510	109981
Rónay János	18876	2920	na.
Berán Ignác	18300	1860	na.
Bródy Lajos	14100	3070	59371
özv. Dénes Sándorné	14100	3070	na.
Löffler Béla	12000	3120	55598
Löffler Adolf	11875	3120	57578
Baruch Izsó	10080	3120	42879
Weisz Lajos	8800	3120	na.
Havas Aladár	6000	3320	na.
dr. Róna Ignác	5480	2520	na.
Kimmel Sándor	5420	5740	na.
Bersuder Lajosné	2920	6520	na.

Forrás: Temeswarer Zeitung 1920. februári számai alapján saját szerkesztés

IV.2. Az izraelita gyáriparosok szerepe

A dualizmus idején hazánk ipara alapjaiban alakult át, melynek eredménye a kézműipar hanyatlása és a gyáripar robbanásszerű előretörése.⁶ A gyáripar erősödését mutatja, hogy amíg 1890-ben csak 11 db, addig 1910-ben már 36 olyan gyár létezett ahol 1000 főnél többet foglalkoztattak (összesen 66358 főt foglalkoztató, a tulajdonképpeni ipari alkalmazottak 16,9%-át). Ezen túlmenően a bányászatban és a kohászatban is működött még 13 db 1000 főnél több foglalkoztatottal rendelkező (összesen 27 370 főt foglalkoztató, az iparágban alkalmazottak 37%-át) bányászati-kohászati üzem (10 szén-, 2 vasérc-, 1 nemesfém-bánya). Ha egy kicsit tágabb horizonton vizsgáljuk gyáriparunkat, és a 300–1000 fő közötti

foglalkoztatottat alkalmazó „gyárakat” is vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy sem az üzemek, sem a foglalkoztatottak száma nem volt meghatározó. Magyarországon 297 db ilyen üzem volt – ebből a Bánságban 27 db –, a bányászatban és a kohászatban 56 db (28 899 foglalkoztatott), a tulajdonképpeni iparban 241 db (121 714 foglalkoztatott).

Ausztria valójában nem akadályozta, hogy a könnyűipar ipari forradalomban játszott szerepét a Bánságban az európai jelentőségre emelkedő élelmiszeripar töltsse be.⁷ Azonban a legnagyobb, s egyben az egyetlen ilyen bánsági üzem a nagykikindai Gőzmalom, amely befért a Top 300-as listába Magyarországon, azaz az élelmiszeripari kis- és középüzemek dominanciája volt jellemző régióinkra. Ausztria azt sem akadályozta, hogy a régi hagyományokkal rendelkező krassó-szörényi vas- és gépipar – a vasútépítésnek és az állami támogatásnak is köszönhetően – megerősödjék (5. táblázat). Mindazok ellenére, hogy a temesvári Dohánygyár és a stájerlakaninai szénbánya az egyik legnagyobb volt az országban, a Bánságra az 1000 fő alatti nehézipari középüzemek voltak a jellemzőek. A tulajdonosok etnikai-vallási identitását tekintve is alacsonyabb volt a zsidók aránya az országos átlagtól. Ennek alapvető oka az Osztrák Államvasút Társaság (StEG), ténylegesen egy nemzetközi konzorcium megalakulásában és szerepében keresendő. A szerződést Isac Périerre bankár („Société générale du crédit mobilier de Paris”), Sina György báró, Eskeles Daniel báró és Rafael Galliera herceg írják alá.⁸

5. táblázat. A Bánság 300 főnél nagyobb foglalkoztatottal rendelkező ipari üzeimei (1910)

Table 5. Industrial plants for more than 300 people employees in Banat (1910)

TELEPÜLÉS	IPARÁG	FOGLALKOZTATOTT (FŐ)	TULAJDONOS
Dognácska	Vasbánya	512	StEG Rt.
Várboksán	Gépgyár	371	StEG Rt.
Vaskő	Vasbánya	460	StEG Rt.
Nándorhegy	Vasgyár	575	StEG Rt.
Ruszkabánya	Vasgyár	309	StEG Rt.
S. anina	Kőszénbánya	2378	StEG Rt.
	Vashengermű	397	StEG Rt.
	Vasöntöde	754	StEG Rt.
Resicabánya	Acélművek	634	StEG Rt.
	Hengermű	888	StEG Rt.
	Vasolvasztó	750	StEG Rt.
	Hídalkatrészgyár	337	StEG Rt.
	Gépgyár	906	StEG Rt.
	Építészeti	372	StEG Rt.
Nadrág	Vasgyár	670	StEG Rt.
Lugos	Téglagyár	357	Muschong Jakob
Temesvár	Vasúti műhely	639	MÁV
	Kötszővöttárúgyár	408	Magyar Állam
	Kalapgyár	391	Magyar Állam
	„Turul” Cipőgyár	821	Magyar Állam
	Dohánygyár	1593	Magyar Állam
Zsombolya	Téglagyár	387	Bohn M. és Társai
Nagykikinda	Téglagyár	427	Bohn M. és Társai
	Téglagyár	300	Krumenacker J.
	Gőzmalom Rt.	303	Nagykikinda város
Nagybecskerek	Téglagyár	750	Klein Bernát
	Cukorgyár	800-1000	D-Mo.-i Cukoripari Rt.
Összesen	27 db	17689	-

Forrás: Népszámlálás 1910., ill. Borovszky S. (1911) alapján saját szerkesztés

A szerződést Ferenc József császár 1855. 01. 03-án ratifikálta. A szerződés fontosabb elemei: A bánsági bányák, erdők és kohászati üzemek megvásárlása (99 évre szóló bérbe-

adás), amely nyolc bányászati körzetre (pl. Stájerlak, Szászka-, Oravica-, Boksán-, Resica- és Gladnabánya stb.), valamint további 51 községre terjedt ki. Az átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42 578 hektár mezőgazdasági terület és 87 505 hektár erdő. A szerződés összértéke meghaladta a 200 millió frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szezi-csatorna építési költségével), a szerződés keretében a bánsági területeket 11 123 046 frankra értékelték, ami mélyen a valós értéke alatt volt.

A zsidók ipari térnyerése a száz munkásnál kevesebbet foglalkoztató bánsági középüzemekre volt igazán jellemző, jó példa erre a bánsági megyeszékhelyek néhány ismert eleme:

Lugos zsidó közösségének gazdasági erejét mutatja, hogy a hitközség tagjai közül az alábbiak tulajdonában voltak gyárüzemek: Kammer és Társai textilgyár (299 munkás), Löffler és Strausz kaptafagyár (100 munkás), Barát és Lengyel textilgyár (50 munkás), Pártos és Schwartz téglagyár (50 munkás), Schwartz Hermann műmalom (30 munkás), Szántó és Epstein seprűgyár (20 munkás), Amigó és Grosz fagyapotgyár (10 munkás), Salinsky Artúr szalmatokgyár (10 munkás). A mezőgazdaság terén fontos szerepe volt Eckstein Fülöp és Fekete Antal birtokosoknak.

Nagybecskerek esetében jelentős szerepe volt Gyárfás Ödönnek, aki 8 tisztviselőt és 40 munkást alkalmazó fűrésztelepet létesített, Mayer Henrik a Közgazdasági Bank helyi fiókját vezette, Engel Sámuel szintén fűrésztelepet üzemeltetett. A nagybecskereki hitközséghez 440 család (2000 fő) tartozott, akik között 4 nagykereskedő, 144 kereskedő, 6 vállalkozó és nagyiparos, 26 iparos, 9 ügyvéd, 16 orvos, 7 mérnök, 110 magántisztviselő, 1 hírlapíró is tevékenykedett.⁹

Temesvár zsidó hitközségének tagjai közül többen igen jelentős gazdasági pozíciókat töltöttek be, melyek közül néhányat – a teljeség igénye nélkül – felsorolok: Gans Leo, aki a Mekler-féle ernyőgyár tulajdonosa, Vértes Adolf, az ügyvédi kamara alelnöke, Szana Zsigmond a Temesvári Bank és Kereskedelmi Rt. és a hozzá tartozó iparvállalatoknak a vezérigazgatója, Jacobi Kálmán a „Turul” Cipőgyár vezérigazgatója, Kun Richárd szeszgyári igazgató, Lindner Ármin bank vezérigazgató, aki jó néhány temesvári bank és iparvállalat alapításában játszott kiemelkedő szerepet.¹⁰ A temesvári hitközségben 55 nagykereskedő, 20 gazdálkodó, 30 szabadpályán lévő, 15 tanár, 225 kereskedő, 56 ügyvéd, 22 köztisztviselő, 3 művész, 13 nagyiparos, 22 orvos, 123 magántisztviselő, 84 vállalkozó, 83 iparos, 22 mérnök, 4 író és hírlapíró is tevékenykedett.¹¹

IV.3. A Bánság zsinagógái, mint a zsidó közösségek gazdasági erejének sajátos vetületei

A bánsági zsinagógák egyrészt sajátos stíluskereső törekvéseket tükröznek, másrészt az építető közösség gazdasági-társadalmi szerepét és erejét demonstrálják. Éppen ezért megérdemlik, hogy külön is foglalkozzunk velük, természetesen szem előtt tartva az áttételeket és a prioritásokat.

A 18. századi szervezett telepítések időszakában kevés olyan lélekszámú és vagyonú zsidó közösség létezett a Bánságban, hogy komolyabb építészeti értékekkel bíró zsinagógát építsen. Ekkor többnyire lakóépületeket alakítottak át imaházzá, a bánsági zsidóság néhány épülete (pl. Temesvár, Lugos stb.) feltehetően kamarai títustervek alapján épült, a keresztény templomokhoz hasonlóan. A zsinagóga településen belüli helye is kötött volt, hiszen az újratelepülés időszakában egy-egy településen a zsidók is kijelölt helyet kaptak, így koncentráálódtak bizonyos településrészekben. A kezdeti időszakban maga a zsidóság is erre törekedett, illetve az imaház-zsinagóga körül körvonalazódó intézményrendszer közelében koncentrálódtak. Így egyfajta zsidó negyedek – vagy legalábbis utcák – jöttek létre, gyakran nevükben is megőrizve ezt a gyakorlatot. A Bánságban a településen belüli környezet-

nek (lokális hely) pozitív hatása volt a zsinagógák építésénél, különösen a 19. század második felében, amikor nemcsak hogy a zsidóság törekedett reprezentatív zsinagógaépület építésére, hanem a környezet sok helyen el is várta ezt tőlük.

A zsidóság egy részének gazdasági megerősödése, valamint társadalmi tekintélyének kivívása, s a mindezt megkoronázó emancipáció folytán az építendő hitközségi eljárás szerepe jelentősen megnőtt. A zsinagógák 19. század második felétől a vallási funkció mellett a zsidó közösség erejét (és bizonyos törekvéseit) voltak hivatottak hirdetni. Ezt a célt szolgálta a klasszicizmus és a romantika, mely keleti /mór, iszlám, bizánci) elemekkel bővülve különösen a zsinagógaépítészetbe hozott újat, s idővel a városkép fontos alkotó-elemeivé is váltak.¹²

A zsidó lakosság gazdasági erejét jól mutatja, hogy mikor épültek a bánági zsinagógák (6. táblázat). Általában jellemző volt, hogyha közösségeik lélekszáma elérte a 100–200 főt, akkor az anyagi erőforrások is elegendőek voltak zsinagógák felépítésére. Mindössze öt olyan bánági településről tudunk (Torontálvásárhely 100 fő, Módos 101 fő, Zombolya 151 fő, Oravicabánya 182 fő, Orsova 253 fő), ahol a zsidó népesség száma 100 fő felett volt 1910-ben, de nem építettek zsinagógát. Ugyanakkor Bálinc és Buziasfürdő kisebb lélekszámú zsidó közösségeinek is voltak olyan anyagi lehetőségei, hogy zsinagógát építsenek. A Krassó-Szörény vármegyei Bálinc község esetében a falu lakosságának alig három százalékát kitevő izraeliták 1885-ben zsinagógát tudtak építtetni.

6. táblázat. A Bánág zsinagógái (1910)

Table 6. The Jewish synagogues in Banat (1910)

Települések	Népesség (fő)	Zsidó lakosság (fő)	%	Zsinagóga építés éve
Temesvár-Belv.	72552	6728	9,3	1862
Temesvár-Józsefv.				1906
Temesvár-Gyárv.				1889
Lugos	19818	1878	9,5	1842
N.becskerek	26006	1232	4,7	1817/1895
Pancsova	20808	706	3,4	1909
Versec	27370	743	2,7	1820
Nagykikinda	26795	782	2,9	1880
Karánsebes	7999	412	5,2	1893
Fehértemplom	11524	250	2,2	1898
Resicabánya	17368	457	2,6	1907
Buziasfürdő	2917	80	2,7	1874
N.sz.t.miklós	12350	460	3,7	1794
T.kanizsa	4938	101	2,0	1913
T.becse	7640	224	2,9	1865
Lippa	7854	362	4,6	na.
Csák	4399	101	2,3	1780
Delta	4197	146	3,5	1882
Facsád	3316	207	6,2	1895
Bálinc	1354	40	3,0	1885

Forrás: Gazda A. (1991) és Gerő L. (1989) alapján saját szerkesztés

V. Összegzés

A Bánág zsidó népességének aránya az össznépességen belül elmaradt a magyarországi átlagtól. Az 1870. évi népszámlálás idején 15 734 izraelita vallású, az 1910 évi népszámláláskor 20 643 izraelita vallású személy élt a Bánágban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánágban is messze felülmúlta népességszám-beli arányát. A társadalmi beilleszkedés és az emancipáció tekintetében nincs jelentős eltér-

rés az országos trendektől, ugyanakkor a gazdasági súlyuk – különösen a mezőgazdaság és az ipar vonatkozásában – nagyságrendekkel kisebb a Bánságban. Ennek okai között csak egyik, de nem meghatározó az alacsonyabb számbeli arány, sokkal jelentősebb, hogy a bánsági gazdaság struktúrája is eltér az országostól. A Bánság jó minőségű termőföldjein gazdálkodó tőkeerős középbirtokokat kevésbé adják bérbe tulajdonosaik, de még az ezer hold feletti nagybirtokok esetében is az országos átlag alatti bérlési arányok a jellemzőek. A kibontakozó és külföldi érdekltségbe tartozó modern gyáripar (StEG Rt.) mellett csak Temesvár ipari-gründolási lázába tudnak bekapcsolódni a zsidók, ahol viszont jelentős gazdasági erő és politikai-társadalmi hatalom koncentrálódik kezükben. Meglepő módon a 19. század közepéig kiemelkedő jelentőségű mezőgazdasági terménykereskedelmi központokban (pl. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák stb.) nem koncentrálódott jelentős zsidó népesség és anyagi erő. A bánsági zsidók gazdasági pozícióit áttételesen mutatja a zsinagógáik száma, ahol viszont érdekes anomáliákat is tapasztalunk. Az izraelita közösségek beilleszkedését, vagyonosodását és nem utolsósorban jövőbe vetett hitét mutatja, hogy a bánsági 20 zsinagógából 12 db-ot 1880-1913 közötti időszakban építettek.

JEGYZETEK

1. Jakabffy E. (1940): Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Magyar Kisebbség, 15–16. sz., Lugos, p. 383.
2. Weszprémy K. (1907): A magyarországi zsidóságról. Debrecen, p. 167.
3. Borovszky S. (1911): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp. p. 643.
4. Singer J. (1905): Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. In: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Bp.
5. Gazda A. (1991): Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Bp. p. 242.
6. Gulyás L. (2009/b): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 93–95. old.
7. Gulyás L. (2009/c): Reformkori kísérletek a gazdaság fejlesztésére. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 31–44. old.; Gulyás L. (2009/d): A gazdasági élet a polgári fordalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás László szerk. 2009/a): 45–60. old.
8. Gulyás L. (2009/e): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula szerk. (2009/e): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
9. Magyar Zsidó Lexikon 627. o.
10. Singer J. (1907): Temes megye és a zsidók polgárosítása. In: Évkönyv 1907. Bp. pp. 145–162.
11. Magyar Zsidó Lexikon 890. o.
12. Pejtin A. (2008): Tornyos zsinagógák Magyarországon. Internetes elérhetőség: <http://www.or-zse.hu/resp/pejin/pejin-tornyos-zsinagogak2008.htm#top>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borovszky S. (1911): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp. p. 643.
- Blau L. (1891): Vázlatok a temesvári zsidók történetéből 1865-ig. In: Magyar Zsidó Szemle 8. pp. 129–131.
- Gazda A. (1991): Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Bp. p. 242.
- Gerő L. (1989): Magyarországi zsinagógák. Bp. p. 263.
- Gulyás L. szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Gulyás L. (2009/b): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 93–95. old.
- Gulyás L. (2009/c): Reformkori kísérletek a gazdaság fejlesztésére. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 31–44. old.

- Gulyás L. (2009/d): A gazdasági élet a polgári fordalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás László szerk. 2009/a): 45–60. old.
- Gulyás L. (2009/e): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula szerk. (2009/e): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
- Gulyás László (2010): A délvidéki régióközpontok – Arad, Temesvár és Szeged – ipara a dualista korszakban. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám (No9.) 38–45. old.
- Gyurgyák J. (2001): Zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó. Bp.
- Jakabffy E.(1940): Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Magyar Kisebbség, 15–16. sz., Lugos, p. 383.
- Kovács A. (1922): A zsidóság térfoglalása Magyarországon a statisztika tükrében. Bp.
- Löwy Moritz (1890): Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865. In: Jubelschrift zur Feier des 25-jährige Bestehens der innerstaetischen Synagoge zu Temesvár. Szeged.
- Pejin A. (2008): Tornyos zsinagógák Magyarországon. Internetes elérhetőség: <http://www.orzse.hu/resp/pejin/pejin-tornyos-zsinagogak2008.htm#top>
- Petrassevich B. (1904): Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Bp.
- Preyer, J. (1873): A bánsági zsidók állapota a 18. században. Temesvár.
- Sebe K.: Polgárosodás a Monarchia idején: A temesvári zsidóság.
- Singer J. (1907): Temes megye és a zsidók polgárosítása. In: Évkönyv 1907. Bp. pp. 145–162.
- Singer J. (1905): Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. In: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Bp.
- Singer J. (1928): Temesvári rabbik a XVIII és XIX: században. Szinérváralja.
- Varga L. (szerk.): Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. http://www.3d.hu/hkkk/images/konyvek/nagy/varga_zsidóság_dualizmus.jpg Bp. Pannonica Kiadó 2006. p. 296.
- Wesprémy K. (1907): A magyarországi zsidóságról. Debrecen, p. 167.
- Wolf, Hans (1940): Zur Geschichte der Juden im Banat, 1716–1867. Temesvár.